

Arbetstitel: Det nordiska stadslandskapet i narrativa källor, ca 800–1200

Problemområde och syfte

Med hundratusentals invånare utgjorde det medeltida Konstantinopel ett exempel på en storslagen urban kultur som vid det laget helt hade försvunnit i Västeuropa. För de vikingar som seglade till staden och kunde jämföra den med hemtrakternas byar och gårdar måste metropolen ha framstått som överväldigande. Det namn nordborna gav staden – Miklagård, vilket betyder ”stor gård” eller ”många gårdar” – förmedlar dock inte intrycket att de var särskilt imponerade. Till grund för namnvalet låg kanske inte enbart det lakoniska språkbruk och förkärleken för underdrifter som vi känner från de isländska sagorna, utan även en praktisk begränsning. Det fornnordiska språket saknade nämligen ett ord för företeelsen ”stad”, då någonting sådant aldrig hade existerat i Norden.

Under medeltiden återuppstod för första gången på ett halvt årtusende en urban kultur i Europa norr om Medelhavsregionen. I Norden uppstod ett stadsväsende för första gången i historien. Städerna utgjorde alltså ett helt nytt samhällsfenomen i norra Europa, och med den medeltida urbaniseringen lades grunden för dagens urbaniserade Europa. Det dominerande perspektivet inom stadsforskningen har varit ekonomiskt och städernas uppkomst har traditionellt förklarats vara resultatet av utökad handel. Fokuset har varit så starkt att arkeologen Anders André sammanfattat urbanforskningen med att forskarna ”har sett städerna i ett medeltida rum; ett kontinuum i vilket handeln är den allestädes närvarande och utslagsgivande faktorn.”¹ I min avhandling avser jag att ta ett annat grepp på den äldsta urbaniseringen. Jag är inte ute efter att studera städerna som fysiska samhällen. Istället vill jag diskutera hur det tidigmedeltida stadsväsendet litterärt konstruerades i de berättande källorna.² Hur förklarades detta nya samhällsfenomen? Vilken betydelse tillmäts städerna i krönikörernas narrativ? Den typen av funderingar tar min studie avstamp i.

Fokus i studien kommer ligga på det nordiska stadsväsendet, men städer längs Östersjökusten, i Tyskland och i England kommer också inkluderas för att diskutera den litterära konstruktionen av de nordiska städerna mot en bredare nordeuropeiskt, intellektuell kontext.³ Urbaniseringen i Norden tog fart under 1200-talet, som jag väljer att kategorisera som

¹ André 1985, s. 15.

² Med ”berättande källor” avser jag framförallt krönikor och sagalitteratur.

³ Den medeltida eliten är inte någon homogen grupp och definitionen av eliten kan skifta beroende på kontext. I nyare forskning tonas skillnader mellan den världsliga och andliga eliten ner, istället framhävs att medlemmar ur eliten rörde sig mellan olika roller och ämbeten. Se vidare Moore 2000 om framväxten av det andliga ståndet som en ny elit, och Hermanson 2009 om politisk kultur och betydelsen av vänskapsband bland eliten. Se även ett kommande arbete i tre volymer av Orning (red.).

urbaniseringens andra fas.⁴ Jag vill problematisera vad jag kallar den första urbaniseringsfasen, ca 800–1200. Under denna period tog ett stadslandskap för första gången form i Norden, samtidigt som regionen integrerades i den katolska kulturkretsen. Nils Blomkvist diskuterar Nordens inlemmande i det kristna Europa i termer av ”europeisering” och Robert I. Moore benämner denna period för den ”första europeiska revolutionen”. I denna ”revolutionära” tid ingick bland annat uppkomsten av nya eliter och en ”urban revolution”.⁵ Det är således i denna tid och mot ett sådant teoretiskt ramverk som den litterära konstruktionen av stadslandskapet bör studeras, genom att ta avstamp i den intellektuella elitens föreställningar om städerna. Den kultursfär inom vilken eliten verkade var internationell till sin prägel, varför det är fördelaktigt att analysera de nordiska städerna i en vidare nordeuropeisk kontext. Projektets syfte är således att undersöka på vilka sätt och i vilka syften de tidigmedeltida nordiska städerna litterärt konstruerades som delar av den medeltida elitens föreställningsvärldar så som dessa framkommer i de medeltida berättande källorna. Syftet kan grovt brytas ner i två problemkomplex: den litterära konstruktionen av städerna inom ramen för föreställda rumsligheter, samt den litterära konstruktionen av städerna som noder för föreställda gemenskaper i dessa rum.

Mina utgångspunkter

I *Medieval Cities: Their Origins and the Revival of Trade* från 1925 argumenterar Henri Pirenne för att handeln ligger till grund för den medeltida urbaniseringen.⁶ Liknande slutsatser kommer Adolf Schüch fram till i sin avhandling från 1926.⁷ Dessa verk har sedan satt tonen i den europeiska respektive svenska urbanforskningen. Det merkantila perspektivet och arkeologiska undersökningar med fokus på materiell kultur har varit de två mest utmärkande kännetecknen för nordisk stadsforskning. Mellan 1976–1990 genomfördes det omfattande projektet ”Medeltidsstaden” i Sverige, där det arkeologiska forskningsläget för samtliga svenska medeltidsstäder kartlades. Ett uttalat syfte var att underlätta för framtida komparationer, en ambition som inte kan sägas infriats då det åtskilliga gånger konstaterats att forskningen lider brist på bredare perspektiv och jämförande studier.⁸ Ett motsvarande projekt lanserades också i Danmark, ”Middelalderbyen”, men kom inte att bli lika omfattande.⁹

⁴ Begreppet ”urbanisering” har i regel använts om modern tid och industrialiseringen. Det började medvetet tillämpas på medeltida förhållanden i samband med nordiska historikermötet i Trondheim 1977. Syftet var att rikta forskningens fokus mot processen urbanisering snarare än på de enskilda städernas utveckling. Andersson 2001, s. 7–16.

⁵ Moore 2000 s. 2–4; Blomkvist 2005, s. 10.

⁶ Pirenne 1969.

⁷ Schüch 1926.

⁸ Andersson 1977, s. 9; Andersson 2001, s. 7-16.

⁹ Se Dansk center for byhistorie, Digitalisering af Projekt Middelalderbyens kildemateriale.

Mitt perspektiv möjliggör att jag ställer frågor om hur den medeltida urbaniseringen förklarades och passades in i de världsåskådningar som härskade hos den intellektuella eliten. Därigenom har jag en ingång till att kunna behandla ett större antal städer och en möjlighet till jämförelser, som den traditionella och arkeologiskt inriktade forskningen inte prövat. Genom att inkludera källor från både Norden och kontinenten har jag också möjligheter att studera olika slags synsätt på de nordiska städerna, såsom ”inhemska” respektive ”utifrån”-perspektiv, och jämföra de litterära konstruktionerna. Min metod innebär även ett starkt fokus på hur urbaniseringen skildrades i en – med källägets begränsningar i åtanke – så samtida kontext som möjligt, även om det empiriska materialet är begränsat till uppfattningar hos en liten, om än betydelsefull, elit. En i mitt tycke viktig och ofta bortglömd aspekt i urbanforskningen är nämligen att forskarna i mycket liten utsträckning tar hänsyn till hur medeltidens människor framställer sina städer. Fokus tenderar istället ligga på modernt konstruerade stadsdefinitioner och kriterier som sedan passas in på städerna.

I nyare forskning har städerna kommit att tolkas på fler sätt än de traditionella ekonomiska. Inte minst har fokus hamnat på maktanalyser där städerna tolkats som centrala platser för kungarna. Exempelvis har Jonas Ros flyttat diskussionen om Sigtuna från att staden tolkats som den ekonomiska efterföljaren till Birka, till att istället framhäva Sigtuna som ett nytt administrativt säte för kungamakten.¹⁰ Städerna har även integrerats i vidare samhällsanalyser, även om de inte alltid stått i centrum i sådana undersökningar. Anders Andrén har exempelvis kategoriserat de danska städerna efter antal kyrkor, och Kurt Villads Jensen har diskuterat städer inom ramen för korståg i Norden.¹¹ *The spatial turn*¹² har lett till ett ökande intresse för rumsliga perspektiv inom samhällsvetenskapen som också nått fram till historieforskningen.¹³ De rumsliga perspektiven har ofta applicerats på större geografiska enheter, till exempel historikern Bjørn Bandliens diskussion om medeltida ”mentala landskap”, men har i viss mån även tillämpats på städerna.¹⁴ Göran Tagesson har argumenterat för att Linköping anlades som en manifestation av den kristna ”erövringen” av landskapet, och att stadsrummet därför medvetet ramades in av kyrkor.¹⁵ Sten Tesch hävdar att Sigtuna medvetet konstruerades som ett sakralt stadslandskap i syfte att manifestera den kristna ordningen och härskarideologin.¹⁶ Min studie skiljer sig dock tydligt även

¹⁰ Ros 2001; Ros 2009.

¹¹ Andrén 1985; Jensen 2011; Bysted & Jensen & Jensen & Lind (eds.) 2012.

¹² Se Cresswell 2004 för olika perspektiv på rumslighet.

¹³ Exempelvis Gurevitj 1985 och Harrison 1998.

¹⁴ Bandlien 2016. Det är mestadels arkeologer som bedrivit landskapsforskning, se exempelvis Lhammer 2007 och Hansson 2006.

¹⁵ Tagesson 2002, s. 170–176.

¹⁶ Tesch 2000. För liknande teorier kring tyska städer, där Paderborn är det kanske mest kända exemplet, se Hall 1978 och Herzog 1964.

från denna nyare forskning. Samtliga studier som mer specifikt behandlar städer utgår ifrån dem som fysiska samhällen, för att sedermera koppla dem till föreställningar om abstrakta makrorum.¹⁷ Någon studie som utgår från litterära konstruktioner av den första urbaniseringsfasen finns ännu inte. Dessutom är mitt bredare geografiska perspektiv, motiverat utifrån den intellektuella elitens internationella prägel och möjligheten till komparationer, ovanligt inom urbanforskningen.¹⁸

I min masteruppsats diskuterade jag hur Sigtuna, Trondheim och Slesvig konstruerades som noder i föreställda geografier. I avhandlingen vill jag bygga ut undersökningen med fler städer och källor, men också fördjupa studien teoretiskt. Jämte de rumsliga perspektiven avser jag lägga en analys om hur städer kunde konstrueras som gemenskapsskapande noder. Till detta kan *community*-begreppet komma till användning. Begreppet fick genomslag med nationalismforskaren Benedict Andersons teori om nationen som en *imagined community*,¹⁹ men har på senare tid tillämpats även i medeltidsforskningen, exempelvis i antologin *Imagined Communities on the Baltic Rim, Eleventh–Fifteenth Centuries*.²⁰ Även de litterärt konstruerade städerna kan studeras som en slags ”föreställda gemenskaper”, då de medeltida författarna i sina verk, vid sidan av den empiriska verkligheten, även konstruerar platser och gemenskaper förankrade i föreställningar om kosmiska makrorum. Det blir då intressant att undersöka vilka funktioner städerna får i dessa rum, och vilka *communities* de förknippas med.

Krönikörernas narrativ om centrum och periferi och ”det egna” gentemot ”det främmande”, blir vidare viktigt i studien. Två avhandlingar om sådana litterära konstruktioner i tyska krönikor har författats av David Fraesdorff respektive Volker Scior.²¹ Historikerna diskuterar där hur författare som Helmold von Bosau och Arnold von Lübeck skapar både ”det egna”, vad författarna uppfattar som inhemskt, respektive hur de i kontrast till detta konstruerar ”det främmande” hos nordbor och slaver. I min studie kan jag dra nytta av dessa forskares metodiska ansatser och begreppsapparater, begränsa mig till städernas funktioner i sådana narrativ och istället utvidga undersökningen till ett större område. Avhandlingens syfte kan alltså tudelas i dels författarnas rumsliga föreställningar, centrum och periferi, och städerna som noder i rummet, dels i författarnas föreställningar om ”det egna” och ”det främmande”, och hur städerna konstrueras som *communities*

¹⁷ Se Harrison 1998 s. 20–21 om ”makrorum” och ”mikrorum”. Han gör en uppdelning av rummet i makrorum som kosmisk storhet och det geografisk-empiriska mikrorummet. Harrisons kategorisering baseras på Gurevitj 1985, som är ett standardverk om medeltida rumsuppfattningar.

¹⁸ Ett par studier om medeltida städer baserade på skriftliga källor och som tar ett komparativt grepp kan ändå nämnas. Två exempel är Andersson 1971, där Hans Andersson diskuterar latinsk terminologi för nordiska och tyska städer, och Sofia Gustafssons studie över svensk stadskultur i relation till tysk och engelsk under hög- till senmedeltid. Empirin till denna utgörs av stadslagar, tänkeböcker och diplommaterial. Se Gustafsson 2006.

¹⁹ Anderson använder begreppet *imagined community* för att förklara hur människor som aldrig haft eller kommer att ha kontakt med varandra ändå kan sägas vara förenade genom nationens ”föreställda gemenskap”. Se Anderson 1991.

²⁰ Jezierski & Hermanson (eds.) 2016.

²¹ Scior 2002; Fraesdorff 2005.

för gemenskaper. En sådan indelning kan även gynna undersökningens disposition. Om det framstår som fruktbart, kan undersökningen med lätthet operationaliseras ytterligare genom att frågor formuleras om exempelvis vilka aktörer och grupper som förknippas med städerna, vilka nätverk av städer och platser de skildras som delar av, med mera.

Genomförande

Geografiskt ska det nordiska området stå i fokus i undersökningen. Därefter är följande kultursfärer i här nämnd ordning intressanta: den vendiska/slaviska sfären, den tysk-romerska, och den anglo-normandiska. De städer som grundades i Norden fram till ca 1200 var så pass få, att i princip alla tidigmedeltida städer om vilka det finns rimligt empiriskt underlag ryms i undersökningen. För att exemplifiera rör det sig om städer som Trondheim, Bergen, Kungahälla, Skara, Sigtuna, Lund, Odense, Roskilde, Ringsted, Slesvig, från den vendisk/slaviska världen Rethra, Demmin och Jumne (Vineta), och därefter exempelvis Lübeck, Oldenburg, Ratzeburg, Lincoln och York. De exakta geografiska avgränsningarna i norra Europa inklusive städer får bestämmas i ett senare skede, då urvalet av städer inte är undersökningens viktigaste avgränsning. Jag intresserar mig för det litterära stadslandskapet, varför det är källmaterialet och de städer som där konstrueras som utgör utgångsläget för dispositionen och avgränsningarna, snarare än det verkliga stadslandskap vi huvudsakligen har kunskap om genom arkeologiska utgrävningar. En disposition där jag i tur och ordning går igenom en stor mängd städer i korta kapitel är heller inte eftersträvansvärt. Dispositionen bör snarare utgå från källorna, och möjligen tillsammans med en geografisk indelning i regioner/kultursfärer där jag under friare former kan diskutera några städer åt gången i respektive region.

De berättande källorna kan grovt kategoriseras i två genrer: nordisk sagalitteratur och latinska krönikor från norra Europa. För att vara intressant för undersökningen behöver den berättande källan göra anspråk på att teckna någon form översiktlig historia eller samhällsberättelse; det kan röra sig om historier om kungar, riken, kyrklig mission eller liknande. Att ett verk är mytiskt och opålitligt som källa till historiska händelser, som *Snorres Edda*, behöver inte diskvalificera den i detta sammanhang. Rent liturgiskt eller poetiskt material, hagiografier med stort fokus på endast en person, verk med väldigt lokal förankring, liksom korthuggna diplom eller runstenar är dock i regel mindre lämpliga källor till den medeltida elitens föreställningsvärld. Ett par intressanta verk från den nordiska sagalitteraturen utgörs exempelvis av *Heimskringla* och *Knytlíngasagan*. Relevanta latinska berättande källor återfinns framförallt inom genren *gesta*. Intressanta verk från det nordiska kulturområdet innefattar *Gesta Danorum* och *Historia Norwegiae*. Tysk-romerska krönikor författade i en kontext som inbegriper den nordiska och/eller vendiska världen utgörs av bland annat Helmold von Bosaus *Chronica Slavorum* samt Arnold von Lübecks fortsättning på denna, Adam av

Bremens *Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum* och Thietmar von Merseburgs *Chronik*. Från engelskt håll finns flera stora historieskildringar från 1100-talet, däremot är kopplingen till Norden svagare. Geoffrey of Monmouths *Historia Regum Britanniae* är en historisk krönika med många mytiska inslag vars historiografi påminner om Snorri Sturlusons *Heimskringla* och än mer hans *Edda*. William of Newburghs *Historia rerum Anglicarum* (som kritiserar Geoffrey of Monmouth häftigt) och William of Malmesburys *Gesta Regum Anglorum* har ansetts vara betydligt mer ”faktamässiga”.²² De medeltida författarna hänvisar regelbundet till äldre verk, exempelvis Bedes *Historia ecclesiastica gentis Anglorum* från 700-talet eller hagiografen *Vita Anskarii* som ofta används som källa av tyska krönikörer, varför det blir nödvändigt att även sätta sig in i några av de äldre verken.

De generella problemen med det magra källäget från nordisk medeltid är välbekanta. En fördel för mig som följer av att källorna är relativt få är dock att många av dem är välkända och lättåtkomliga. Alla ovan nämnda krönikor och sagor har flera gånger översatts till moderna språk. Det blir förstås viktigt att inte fastna i en sammanställning över hur enskilda författare med olika agendor helt enkelt beskrev städer. Att krönikörerna är tendensiösa är inte ett problem i sig – deras tendenser är viktiga underlag för analysen vad gäller deras litterära konstruktioner av städerna. Källorna behöver dock placeras i kontexter, och bearbetas med hjälp av litteraturtekniska verktyg. Till exempel kan Brian Stock och hans teorier om relationen mellan text och samhälle, inte minst hans modell om *textual communities*., komma till användning.²³

Jag känner att jag har ett gott grepp om empirin och att jag är väl insatt även i sekundärlitteraturen. Därför tror jag det vore lämpligt att börja avhandlingsarbetet med att ganska direkt gå in i källmaterialet. Forskningsarbetet kan inledas med en kvantitativ uppteckning av stadsomnämmanden i källorna för en inledande översyn över det litterära stadslandskapet, för att därefter fastslå studiens avgränsningar och gå vidare till den djupare analysen av källorna.

²² Otter 1996, s. 95–98.

²³ Stock 1983. Även Stanley Fishs teori om *interpretative communities* kan vara relevant, se Fish 1980.

Litteraturlista

Anderson, Benedict, 1991, *Imagined communities: reflections on the origin and spread of nationalism*, London.

Andersson, Hans, 2001: ”Perspektiv bakåt och framåt på medeltida stadsforskning”, i *Bebyggelsehistorisk tidskrift* s. 7–16, <https://lup.lub.lu.se/search/publication/607393> (2017-10-11)

Andersson, Hans, 1977, ”Sverige: En forskningsöversikt” i Blom, Grethe Authén (red.) *Urbaniseringsprosessen i Norden 1: Middelaldersteder. Det XVII. Nordiske historikermøte i Trondheim 1977*, Trondheim.

Andersson, Hans 1971, *Urbanisierte Ortschaften und lateinische Terminologie: Studien zur Geschichte des nordeuropäischen Städtewesens vor 1350*, Göteborg.

Andrén, Anders, 1985, *Den urbana scenen*, Malmö.

Bandlien, Bjørn, 2016, ”I kjønnets grenseland“, i Hermanson, Lars & Magnúsdóttir, Auður (red.), *Medeltidens genus. Kvinnors och mäns roller inom kultur, rätt och sambälle. Norden och Europa ca 300–1500*, Göteborg.

Bysted, Ane & Jensen, Carsten Selch & Jensen, Kurt Villads & Lind, John H., 2012, *Jerusalem in the North. Denmark and the Baltic Crusades, 1100-1522*, Turnhout.

Cresswell, Tim, 2004, *Place: a short introduction*, Malden.

Dansk center for byhistorie, Digitalisering af Projekt Middelalderbyens kildemateriale, <http://dendigitalebyport.byhistorie.dk/medieval/> (2017-10-11)

Fish, Stanley, 1980, *Is there a text in this class?: the authority of interpretative communities*, Cambridge.

Fraesdorff, David, 2005, *Der barbarische Norden: Vorstellungen und Fremdbeitskategorien bei Rimbert, Thietmar von Merseburg, Adam von Bremen und Helmond von Bosau*, Berlin.

Gurevich, A.J., 1985, *Categories of medieval culture*, Worcester.

Gustafsson, Sofia, 2006, *Svenska städer i medeltidens Europa. En komparativ studie av stadsorganisation och politisk kultur*, Stockholm.

Hall, Thomas, 1978, *Mittelalterliche Stadtgrundrisse: Versuch einer Übersicht der Entwicklung in Deutschland und Frankreich*, Stockholm.

- Hansson, Martin, 2006, *Aristocratic landscape: the spatial ideology of the medieval aristocracy*, Stockholm.
- Harrison, Dick, 1998, *Skapelsens geografi. Föreställningar om rymd och rum i medeltidens Europa*, Stockholm.
- Hermanson, Lars, 2009, *Bärande band Vänskap, kärlek och brödraskap i det medeltida Nordeuropa, ca 1000-1200*", Lund.
- Herzog, Erich, 1964, *Die ottonische Stadt: Die Anfänge der mittelalterlichen Stadtbaukunst in Deutschland*, Berlin.
- Lihammer, Anna, 2007, *Bortom riksbildningen. Människor, landskap och makt i sydöstra Skandinavien*, Lund.
- Jensen, Kurt Villads, 2011, *Korstog ved verdens yderste rand. Danmark og Portugal ca. 1000 til ca. 1250*, Odense.
- Jeziarski, Wojtek & Hermanson, Lars (eds.), 2016, *Imagined Communities on the Baltic Rim, Eleventh–Fifteenth Centuries*, Amsterdam.
- Moore, R. I., 2000, *The first European Revolution, c. 970–1215*, Oxford.
- Orning, Hans Jacob (chief ed.) & Esmark, Kim & Hermanson, Lars, *Nordic Elites in Transformation, c. 1050–1250*, tre volymer under arbete.
- Otter, Monika, 1996, *Inventiones. Fiction and Referentiality in Twelfth-Century English Historical Writing*, Chapel Hill and London.
- Pirenne, Henri, 1969, *Medieval Cities: Their Origins and the Revival of Trade*, Princeton.
- Ros, Jonas, 2001, *Sigtuna. Staden, kyrkorna och den kyrkliga organisation*, Uppsala.
- Ros, Jonas, 2009, *Stad och gård. Sigtuna under sen vikingatid och tidig medeltid*, Uppsala.
- Schück, Adolf, 1926, *Studier rörande det svenska stadsväsendets uppkomst och äldsta utveckling*, Uppsala.
- Scior, Volker, 2002, *Das Eigene und das Fremde: Identität und Fremdheit in den Chroniken Adams von Bremen, Helmonds von Bosau und Arnolds von Lübeck*, Berlin.
- Stock, Brian, 1983, *The implications of literacy: written language and models of interpretation in the eleventh and twelfth centuries*, Princeton.

Tagesson, Göran, 2002, *Biskop och stad: aspekter av urbanisering och sociala rum i medeltidens Linköping*, Stockholm.

Tesch, Sten, 2000, *Det sakrala stadsrummet: den medeltida kyrkotopografin i Sigtuna*, Medeltidsarkeologiska föreningen (Meta) Lund, Lund.